

УДК 314.148 (477.87) "05/08"

ВЯЧЕСЛАВ КОТИГОРОШКО

НАСЕЛЕННЯ ВЕРХНЬОГО ПОТИССЯ В VI – IX СТ.

У статті на основі сучасних досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених розглядається процес слов'янізації північно – східної країни Карпатського ареалу. Відзначається, що перші слов'яни (скоріше за все дуліби) у Верхнє Потисся проникають на початку VI ст. з північного сходу, а в наступному сторіччі під тиском аварів, з півдня (Подунав'я). Можливість входження регіону у склад Київської Русі заперечується.

Ключові слова: слов'яни, авари, дуліби, поселення, могильник, городище.

Дослідження слов'янських старожитностей Верхнього Потисся розпочалось наприкінці XIX – початку XX ст. На цьому етапі вивчення пам'яток носило більше епізодичний, колекційний характер. Саме цим пояснюється, що першими відкритими пам'ятками стали курганні могильники Краловські Хлмець¹ і Червенево².

Незважаючи на незначну кількість археологічних матеріалів, уже на початку 30-х рр. XX ст. вийшла робота академіка Я. Ейснера³, у якій не тільки узагальнено слов'янські старожитності Словаччини і Підкарпатської Русі, але і подано їх хронологічну класифікацію. З іменами Я. Ейснера, Я. Пастора та В. Будінські-Крички пов'язується становлення славістики регіону. Інтенсивні польові дослідження, розпочаті в 1950-60-х роках, дозволили нанести на карту Східної Словаччини десятки пам'яток, які в значній мірі доповнені наприкінці XX ст.⁴

Для території Закарпаття аналіз і систематизацію відомих пам'яток VII-XII ст. провів К. Бернякович⁵. При картографуванні старожитностей більш-менш заповненою виявилась південно-західна частина області, що дозволило П. Неймету⁶ зробити висновок про обмеженість слов'янського населення Закарпаття до приходу сюди угорців наприкінці IX ст.

Висновок угорського вченого був спростований буквально через кілька років. У 1973-1974 рр. на схід від Варського городища відкрито і частково розкопано експедицією Ужгородського держуніверситету 10 поселень VI-IX ст. н. е.⁷ У результаті подальшого дослідження їх кількість збільшилась у кілька разів.

Широкомасштабні пошукові роботи, проведені в зонах меліоративних робіт, дозволили нанести на карту області більше 50 слов'янських поселень, у тому числі і вісім VI-VII ст. (рис. 1-2). Частина з них увійшла до монографії

С. Пеняка⁸, у якій підведено підсумки вивчення слов'янських старожитностей Закарпаття за 80 років. Однак, на жаль, варто відзначити, що до зводу старожитностей введена ціла низка пам'яток, зокрема, могильників і городищ, хронологічна інтерпретація та слов'янська належність яких ставиться під великий сумнів⁹. Крім того, жорстка критика "буржуазних націоналістів" завела С. Пеняка до іншої крайності. Без урахування присутності в Закарпатті з кінця IX ст. давніх угорців всі пам'ятки X-XIII ст. зараховані до категорії давньоруських. "Слов'янські племена Верхнього Потисся підкоряються Угорській ранньофеодальній державі. Матеріальна і духовна культура місцевих слов'ян остаточно набирає давньоруського характеру"¹⁰.

На території Північно-Східної Румунії, яка входить у регіон Верхнього Потисся, донедавна слов'янські пам'ятки вивчалися епізодично в ході розкопок пам'яток інших періодів. Діаметрально змінилась картина у 1990-х рр., коли дослідженнями слов'янських старожитностей Байя Марського та Сату Марського повітів Румунії зайнявся випускник Клузького університету – Іоан Станчу. Він зібрав архівні матеріали, опрацював речові колекції музеїв і розпочав розкопки однієї з ключових пам'яток Верхнього Потисся – поселення VI-IX ст. біля с. Лазурь Сату Марського повіту. У результаті на карту регіону нанесено 25 поселень, які заповнили білу пляму на лівобережжі Тиси і басейні Красни-Сомешу¹¹.

Південно-західна частина регіону (північ Саболч-Сатмарської області) досі залишається "вакуумною територією" для слов'ян. Винятком є група поселень VII-XI ст., яка примикає до кордону Берегівського району Закарпаття¹² і селище VI-VII ст. в Кішварді¹³. В Угорщині не зроблено навіть спроби археологічно виокремити ранньослов'янський матеріал від середньовічних старожитностей інших етносів. Правда, вважається можливою інфільтрація окремих груп слов'ян з півночі і північного-сходу наприкінці VII ст.¹⁴

Картографування пам'яток області дає доволі щільну картину заселення від палеоліту до XI ст., але місця для слов'ян не знайшлось. На цій території є пам'ятки кельтів, вандалів, гепідів, з VI ст. – аварів, а з кінця IX ст. – давніх угорців¹⁵.

Можливо, відсутність слов'янських старожитностей пояснюється концентрацією гепідів, які стали бар'єром для просування племен зі сходу. З іншого боку, на основній території Гепідії, колишньої Дакії¹⁶, відзначається значна присутність слов'ян¹⁷.

Нема сумніву, що ситуація в Саболч-Сатмарській області дещо псує етнічну картину регіону VI-IX ст. Тим не менше, результати роботи українських, словацьких і румунських вчених, дозволяють поставити і вирішити низку питань, які стосуються слов'ян Верхнього Потисся та племінного світу регіону.

Однією з ключових проблем славістики є встановлення процесу формування і розселення ранньослов'янських племен. Відносно слов'ян Верхнього Потисся існує кілька теорій, пов'язаних з автохтонними і міграційними процесами. Одним з перших, хто звернувся до питання про заселення слов'янами регіону, був академік Л. Нідерле¹⁸. На його думку, зі своєї колиски у Прип'яті і на Середньому Дніпрі слов'яни могли проникнути в Карпати лише після відходу більш давніх племен (фракійців, германців). Почався рух під тиском аварів, згодом угорців. Основна маса слов'ян з'являється лише в X-XII ст., під тиском печенігів та половців. В результаті утворилась Закарпатська Русь. Сучасні словацькі вчені вважають, що перша хвиля заселення з'явилась у Верхньому Потиссі у ході руху слов'ян до Подунав'я, а наступна пов'язана з появою в Карпатській улоговині в 568 р. аварів¹⁹. В. Будінські-Кричка²⁰ і Б. Хроповські²¹ вважають за можливе з формуванням слов'ян пов'язати пряшевську групу пам'яток Східної Словаччини. Т. Колнік²² бачить в пряшевській групі лише продовження розвитку фази Блажице-Островани. Тут варто підкреслити, що так звана група Прешов представлена обмеженою кількістю пам'яток. Невідомі ні житлове будівництво, ні поховальний ритуал, а наявність кераміки, схожої на слов'янську – слабкий аргумент для проведення паралелі. До того ж, вона не може заповнити хіатус між кінцем IV – початком V ст. (верхній горизонт Прешова) і достовірними ранньослов'янськими пам'ятками початку VI ст., заповнений германськими інгумаційними похованнями.

Питання про слов'янізацію Закарпаття було підняте і в працях закарпатського славіста С. Пеняка²³. Згідно з висновком вченого, цей процес був довгочасним і охоплював I – початок II тис. н. е. Проходив він (до речі, як і у Л. Нідерле) у три етапи. Перший пов'язується з пам'ятками пшеворської культури, культури карпатських курганів і пряшевської групи, які визначаються нами як носії германського і північнофракійського етносів.

Зібрані за століття археологічні дані дозволяють конкретно розглянути такий значний і складний пласт старожитностей в історії Верхнього Потисся, яким є пам'ятки VI-IX ст. Хронологічно вони поділяються на ранньослов'янські (VI-VII ст.) і давньослов'янські (VIII-IX ст.).

Ранньослов'янські старожитності Верхнього Потисся, за винятком поховань в Ужгороді та Пішколті, представлені поселеннями. На сьогодні відомо 19 пунктів. Їх картографування демонструє доволі цікаву картину. На сході регіону вони розміщені від верхів'я Тиси до межиріччя Серне-Боржави, у центральній частині групуються уздовж середньої і нижньої течії Ужа, а на заході – в середній течії р. Торіси (рис. 1).

Таким чином, вони охоплюють середню частину регіону, в основному уздовж Ужа та Тиси з виходом на Яблунецький і Верецький перевали. Безспірно, обмежена кількість пам'яток не дозволяє зробити належні висновки. Але можна припустити, що саме вищеназвані перевали служили пунктами переходу слов'ян через Карпати зі сходу та північного сходу.

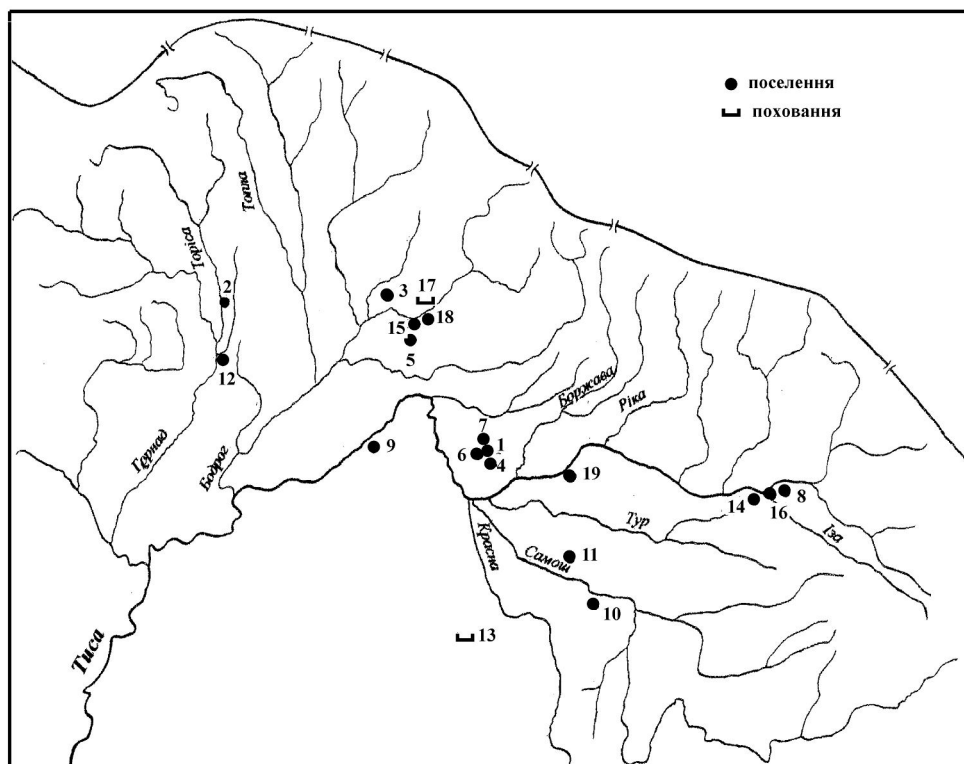

Рис.1. Карта розміщення ранньослов'янських пам'яток VI – VII ст. 1-Берегово; 2-Блажице; 3-Блатне Ремети; 4-Буча; 5-Галоч; 6-Дідово; 7-Іванівці (суч.Яноші); 8-Кацарациунешть; 9-Кішварда; 10-Кулчу Маре; 11-Лазурь; 12-Нижня Мишля; 13-Пішколт; 14-Сересеу; 15-Тарновці; 16-Тиса-Лазу; 17-Ужгород; 18-Холмок; 19-Чепа.

У південній смузі Верхнього Потисся ранньослов'янські старожитності не виявлені, а давньослов'янські пам'ятки VIII-IX ст. відсутні східніше від гирла р. Ріки – коліна р. Самошу (рис.2).

Це дозволяє припустити, що проникнення слов'ян у VII (можливо, другій половині століття), скоріше за все, проходило з півдня, з Подунав'я, на що вказують і характерні для цього часу горщики подунайського типу.

У ході розселення слов'яни освоювали, головним чином, низовинні райони регіону, частково передгірські, що пояснюється типом їх господарської діяльності: землеробство і скотарство.

Поселення, зазвичай, виникали біля невеликих річок, на їх перших надзаплавних терасах і дюнах. Їх площа не перевищує 0,5 га. Культурний шар доволі незначний, матеріали концентруються біля заглиблених об'єктів, що свідчить про недовгочасність існування поселень. У своїй більшості вони вивчені недостатньо. Зокрема, на території Закарпаття з 6 відкритих в ході

меліоративних робіт, жодне з поселень не вивчалось широкою площею. В результаті маємо одне-два досліджених житла на кожному з пунктів.

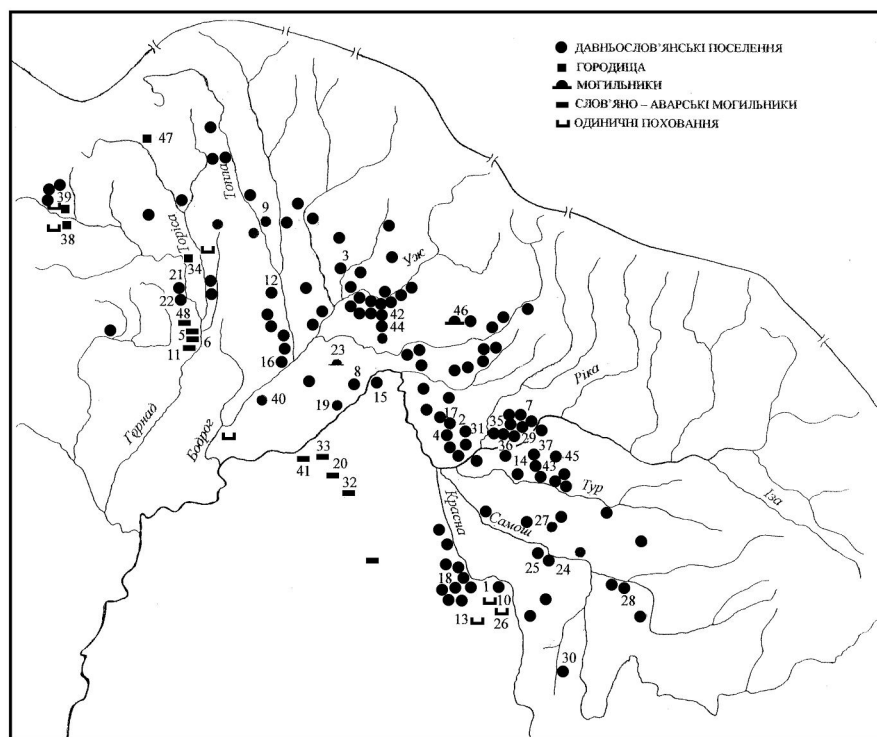

Рис.2. Карта розміщення пам'яток Верхнього Потисся VIII – IX ст. Основні пам'ятки: 1-Акиш; 2-Берегово; 3-Блатне Ремети; 4-Буча; 5-Валалакі Вшехсвятих; 6-Валалікі Коштяни; 7-Вербовець; 8-Вельке Тракани; 9-Вранов над Топлою; 10-Генч; 11-Гранична при Горнаді; 12-Дворянкі; 13-Диндешть ІІ; 14-Заболоття; 15-Захонь; 16-Земплін; 17-Іванівка І; 18-Карей; 19-Карча; 20-Кеменче; 21-Кошице Барца; 22-Кошице Шебастовце; 23-Краловські Хлмец; 24-Кулчу Маре; 25-Кулчу Міц; 26-Кеуаш; 27-Лазурь ІІ; 28-Лепушел І, ІІ; 29-Матієво; 30-Местякен; 31-Мужієво; 32-Напкор; 33-Нодьголас; 34-Обішовці; 35-Оросієво; 36-Перехрестя; 37-Петрово-Редулешть; 38-Сміжани; 39-Спішські Томашовці; 40-Сомотор; 41-Тісолек; 42-Ужгород; 43-Федорово; 44-Часловці; 45-Чепа; 46-Червенево І, ІІ; 47-Шарішське Соколовце; 48-Шебастовці.

Топографія жител найповніше вивчена на поселенні Лазурь (Румунія)²⁴. Тут на площі 165 м² досліджено шість жител і низку господарських об'єктів. Розміщені вони безсистемно, на відстані від 1 до 18 м один від іншого. Подібне планування характерне для поселень пражської культури²⁵. Житла квадратної або прямокутної форми, площею 12,3-21 м². Глибина житлової

западини 0,4-0,8 м, а житла № 1 – всього 0,1 м. По периметру, зазвичай у кутах, знаходилося від 4 до 6 стовпових ямок. Житла стінками або кутами орієнтовані за сторонами світу. Підлога рівна, добре утрамбована. Вздовж стінок простежені залишки деревини (плахи). В одному з північних кутів (переважно північно-західному) містився останець (висотою 0,2-0,4 м), в котрому вирізалася нижня частина глинобитної печі. У плані піч підковоподібної форми, розміром 0,5-0,6 x 0,4 м. Зверху надбудовували глинобитний купол, верхня частина якого виступала над рівнем житлового котловану. Стінки і черинь обмазані глиною і обпалені до червоного кольору²⁶.

З інших елементів планування відмітимо невеликі ями біля печей і піч для випікання хліба. Вона збудована за межами житлового котловану, але гирло виходить всередину його. Діаметр печі 1 м, а конструкція подібна печам всередині будівель. Дві аналогічні печі, розмірами 1,2 x 0,9 м, входили у комплекс будівлі № 18. У плані вона овальної форми, розміром 2,5 x 1,8 м і глибиною 0,7 м. Споруда могла служити літньою кухнею.

У ході вивчення поселення зібрано значну кількість матеріалу. В основному, це уламки горщиків (10 реставрованих), а також цілі і фрагменти „хлібців”. З “індивідуальних” речей виділяємо два прясельця, точильні бруски, конус, пряжку, уламки залізних речей. Доволі широко представлений остеологічний матеріал, який входив до складу досліджених комплексів. Це кістки великої і дрібної рогатої худоби, вівці, свині. На основі аналізу ліпних посудин і залучення сучасних аналогій дослідник поселення І. Станчу²⁷ датує пам'ятку другою половиною VI – першою половиною VII ст.

Взагалі на ранньослов'янських поселеннях регіону відкрито 19 жител. Переважна більшість їх мають спільні риси в конструкції, плануванні і розмірах. Всі вони заглиблені, врізаючись стінками у материк. Верхня, основна частина, підвищена над рівнем давнього горизонту і зводилася з деревини. За способом будівництва стін виділяються зрубні та стовпові житла. З них, як зрубні, визначені десять жител. Зазвичай на поселеннях мають місце обидва типи жител, як, наприклад, у Галочі²⁸. Правда, варто відзначити, що на найбільш дослідженому селищі Лазурь переважали житла другого типу. Знизу, у заглибленій частині, стінки складались з плах, а на рівні давньої поверхні вінцем. Припускається, що наземна частина зрубу могла досягати 2 м. При стовпових конструкціях стін плахи кріпились способом впускання в пази стовпів або укладались вздовж материкових стін і підтримувались стовпами всередині житла²⁹.

Опалювальні споруди, звичайно, містились в одному з північних кутів жител. Домінували глинобитні печі. У житлі № 2 поселення Галоч, житлі № 1 Берегова їх було по дві,³⁰ а у житлі № 1 Дідова II, окрім печі-кам'янки, складеної у північно-західному куті, зведені дві односторонні глинобитні колоподібні в плані печі, розміщені за межами житлового котловану. У їх конструкцію входили т. зв. “хлібці” – вальки переважно овальної форми,

виготовлені з глини (рис. 3). Вони використовувались для спорудження склепіння. Тільки на поселенні Лазурь знайдено 126 „хлібців”³¹. Загалом складності при розкопках поселень були відкриті 23 глинобитні печі і 4 печі – кам’янки.

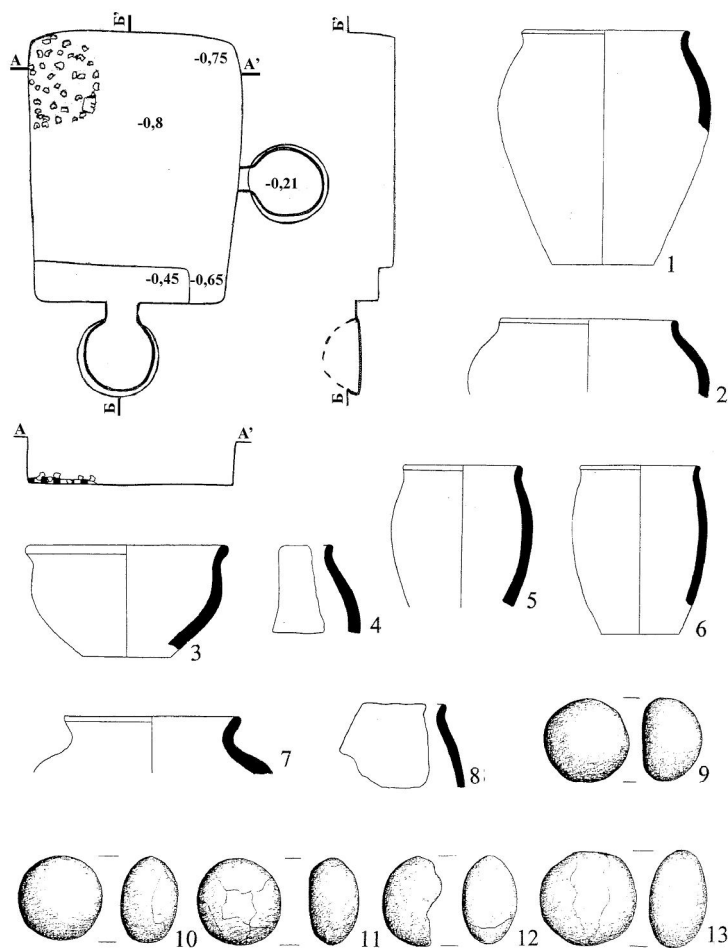

Рис.3. Дідово II. План житла №1 і його інвентар.

На території поширення ранніх слов’ян домінують напівземлянки з печами-кам’янками і тільки на поселеннях Західного Бугу у всіх відомих житлах знаходились глинобитні печі. Наприклад, житло № 1 Дідова II з трьома печами має повну аналогію з житлом № 31 Ріпнева II³².

Таким чином, можна констатувати, що для слов’ян Верхнього Потисся VI-VII ст. характерні підквадратні напівземлянки, які опалювались

глинобитними печами. Характерною є наявність куполоподібних печей, за межами житлового котловану, призначених для випікання хліба (рис. 3).

Поряд з житлами містились ями різної конфігурації і розмірів, які могли служити для скидання сміття або місцем зберігання інвентаря, тобто сараями, а також вогнища і глинобитні печі за межами жител, які використовувались для приготування їжі у літній час.

Поховальні пам'ятки Верхнього Потисся VI-VII ст. репрезентують два місцезнаходження: в Ужгороді та Пішколті (Румунія). Перший пункт представлений знахідками, виявленими в 1953-1954 рр. у кар'єрі цегельного заводу м. Ужгорода. Знаходились вони на наносному підвищенні біля болотистого русла річки³³. До наукової літератури цей пункт увійшов як ґрунтовий кремаційний могильник³⁴.

Урна виявлена на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. Вона була накрита великим фрагментом кераміки і стояла на залишках вогнища. Вогнище, діаметром 3 м, викладене кам'яними плитками і вкрите шаром вугілля товщиною 0,25 м. Ще одна посудина виявлена на глибині 2 м, на відстані 50 м від першої. Вона знаходилась на аналогічному вогнищі. Поряд з нею лежав розбитий горщик. Судячи з опису, поховання знаходились у наносному стерильному шарі піску.

Описане місцезнаходження викликає низку запитань. По-перше, незвичайна глибина поховання; по-друге, наявність вогнищ діаметром до 3 м передбачає поховальну яму діаметром до 4-5 м. Ні глибина, ні саме вогнище не відповідають параметрам ґрунтових могильників з урнами. Зокрема, могильникам ранніх слов'ян, у яких діаметр поховальної ями 0,4-0,6 м, а глибина 0,4-0,7 м.³⁵

Ймовірніша наявність курганных насипів. До речі, до цього схиляється й І. Русанова, відзначаючи незвичайну глибину поховань³⁶. В результаті певних природних причин (наноси, зрушення ґрунту) або штучних (розкидування в ході розробки кар'єру) насипи зникли у піщаному ґрунті, з якого і самі складались.

Виходячи з відсутності в описі залишків кальцинованих кісток у вогнищах, тілоспалення відбувалось на стороні. Подібний обряд – спалення на стороні, вміст решток кремації до урни, прикриття урн будь-якою річчю, наявність ритуального вогнища, утворення земляного насипу над похованням – характерний для ранньослов'янських могильників Волині³⁷.

Велика група поховань виявлена в Пішколті під час дослідження найбільшого в регіоні кельтського некрополя. На піщаній дюні, в ур. Нісієріє, відкрито сім ґрунтових кремаційних поховань. Глибина могильних ям від 0,4 до 1,3 м. Інвентар складався з двох кресал. В похованні № 21 залишки кремації були зсипані в урну празького типу. Разом з кістками знайдена пряжка аварського типу, що дозволило датувати відкриті поховання VII ст.³⁸

У VIII-IX ст. стрімко збільшилась кількість поселень у низовинних районах регіону. Разом з тим освоюються перед гір'я, а на північному заході і

гірська зона (рис. 2). Основним місцем мешкання населення продовжують залишатись неукріплені поселення. Місцезастосування, топографія і планування зберігає багато спільного з поселеннями попереднього часу. Тим паче, що низка з них (Блатне, Ремети, Буча, Лазурь, Холмок, Чепа) були закладені в VI-VII ст. Значно збільшуються розміри поселень (1,5-2,5 га). Часто вони розміщені групами, по 2-4 на відстані 2-3 км одне від одного. У внутрішньому плануванні певна система не простежується. Житла і господарські будівлі розміщувались гніздами уздовж невеликих річок і струмків³⁹.

На сьогодні зафіксовано 133 давньослов'янські поселення, на яких в тій або іншій мірі проводились пошукові роботи. Ця цифра може бути контрольною, але не остаточною, тому що щорічно відкривають нові пам'ятки.

Стаціонарні дослідження поселень дозволили виявити більше 80 жител та десятки господарських споруд і ям. Житла представлені кількома типами, серед яких домінують зрубні хати. Основу складав житловий котлован в основному, аморфної конфігурації, площею 6-12 м², заглиблений у материк на 0,2-0,4 м. Опалювальна споруда примикала до однієї зі стінок або розміщувалась у центрі. Можна припускати, що стінки споруди складав зруб, винесений за межі житлового котловану. Таким чином, площа житла складала 12-25 м².

Разом з тим, досліджувались і напівземлянки підквадратної форми зі стовповою конструкцією стін, характерних для VI-VII ст., а також напівземлянки з винесеними за межі житлового котловану одноярусними глинобитними печами для випікання хліба.

До нововведень у житловому будівництві VIII-IX ст. відноситься поява наземних хат з каркасно-глинобитною конструкцією стін. Прикладом може бути житло № 2 поселення Лепушел⁴⁰. У плані воно прямокутне, по периметру (4,5 x 3,1 м) містилось шість стовпових ямок. У центрі знаходилось овальне вогнище.

Основною опалювальною спорудою у VIII-IX ст. було вогнище діаметром 0,6-1 м, в окремих випадках (Буча, житло № 1) – до 1,7 м. Переважно містилось поблизу однієї зі стінок, рідше – в куті або в центрі. Черинь на рівні підлоги або заглиблений, обмазувався глиною, викладався дрібними камінцями. Рідше використовувалась глинобитна піч.

Перетворення хуторів VI-VII ст., які складались з кількох жител, в крупні поселення, знайшло відображення і в кількості допоміжних приміщень. Це численні ями для сміття, які чітко визначаються за своїм вмістом, льохи для зберігання припасів та інвентарю, літні кухні з вогнищами⁴¹.

Поряд з поселеннями у наукову літературу увійшла ціла низка городищ VIII-X ст.⁴², частина яких трактується як гради-замки⁴³. Сучасний стан вивчення середньовічних городищ одностайно вказує на відсутність у них

будівельного горизонту нижче X ст. Це стосується і відомих Варського та Земплінського градів, відображених в праці Анонімуса⁴⁴ і Унга (Ужгорода), де немає шарів нижче X ст.⁴⁵, а також Солотвина⁴⁶ і Малої Копані. На городищі Мала Копаня за останні роки відкрито 7 напівземлянок з печами – кам'янками і дві з вогнищами, які датуються X-XI ст. Що стосується Олександрівки і Данилова,⁴⁷ то в цих місцях взагалі відсутні культурний шар і укріплення (обстеження проводив В. Котигорошко). Вважаємо, що в цей список можна включити і низку городищ у Східній Словаччині (Бреков, Обішовці, Градіско, Веша, Оборин і інші), які датовані IX-X або IX-XI ст.⁴⁸ Ймовірно, до X-XI ст. можна віднести і Земплін. Під час досліджень середньовічного горизонту тут не виявлено матеріалів, які надійно датують його раніше X ст.⁴⁹ Відомий давньослов'янський матеріал виявлений за межами городища⁵⁰.

До достовірно слов'янських можна віднести городища, розміщені в північно-західній частині регіону: Спішські-Томашовці, Сміжани, Обішовці та Шаришські-Соколовці.⁵¹ Займають вони верхівки підвищень і гір у важкодоступних районах Спішу та Шарішу (рис.2).

Найраннішими є городища Спішські-Томашовці, збудовані у VIII ст. на лівому березі Горнаду. Їх площа біля 3 га. Укріплення складаються з земляного валу з кам'яною конструкцією (кліті) і зовнішньої кам'яної стіни з воротами. У внутрішній частині городища знаходились житла і виробничі будівлі, пов'язані з чорною металургією. Навколо Спішських-Томашовців виявлено 18 синхронних поселень, на окремих з них виявлені споруди для обробки руди. Біля середини IX ст. городище розгромлене великоморавськими військами, після чого на протилежному березі Горнаду будуються Сміжани. Вони займали вигідне стратегічне положення і служили сховищем для населення навколишніх поселень⁵².

Функцію захисту і місця тимчасового притулку виконували Шарішські-Соколовці та Обішовці. На першому з них (3,1 га) система укріплень поділяла територію на три частини. Найдавнішим був вал, що оточував акрополь (IX ст.), пізніше були зведені ще три вали з землі і каменю. Найкрупнішим є городище на пагорбі Стражу в Обішовцях (1000 x 470 м). На думку Ю. Береша⁵³, воно було не тільки сховищем, але й виконувало адміністративну функцію. Датуються обидва городища IX-X ст.

Поховальні пам'ятки VIII-IX ст. представлені двома великими могильниками в Краловському Хлмці⁵⁴, Червенеї⁵⁵ і двома курганами в Стреді над Бодрогом.⁵⁶ Усі вони знаходились в лісах, що дозволило зберегтися частині насипів до наших днів.

Кургани земляні, куполоподібної форми, діаметром 7-21 м і висотою 0,25-1,7 м. Розміщені безсистемно неподалік один від іншого. У Краловському Хлмці вони склали чотири групи з 66 курганів, з яких 33 досліджені,⁵⁷ а в Червенеї з біля 40 насипів розкопано 19⁵⁸. Кремація, зазвичай, проводилась на стороні. Лише в кургані № 14 Краловського Хлмця

простежене спалення на місці поховання. Не виключено, що сюди можна віднести і курган № 5 Червенева, де простежена ділянка землі, обпалена до червоного кольору⁵⁹. Залишки кремації зсипалися у ямку, на поверхні або кладалися в урну.

При похованні на поверхні кальциновані кістки зсипалися в купу або розсипалися на широкій площі. Урновий спосіб поховання не отримав розповсюдження і відомий в поодиноких випадках у Краловському Хлмці⁶⁰. Під урну використовували донну частину посудини, яку ставили в ямку, або на денну поверхню. Ямкові поховання присипали вугіллям від вогнища. З деталей ритуалу можна відзначити наявність на підкурганній площі битого посуду, частково зі слідами вторинного обпалення, і самі рештки вогнища у місцях поховання. Посудини-приставки не виявлені. Іноді зустрічаються ножі, пряжки, завушниці, кресала, наконечники стріл. Кераміка численна, але переважно фрагментарна. Більшу її частину складають горщики, виготовлені на ручному колі, з поверхнею прикрашеною рядами хвилястих і прямих ліній.

Простежений на некрополях Верхнього Потисся поховальний обряд характерний і для інших регіонів слов'янського світу, в тому числі і Правобережжя Дніпра. У VIII-IX ст., як відзначають дослідники, відбувається заміна ґрунтових поховань з тілоспаленнями на підкурганні⁶¹. У подальшому, з прийняттям християнства, вони співіснують з ґрунтовими інгумаційними похованнями.

Дослідник Краловського Хлмця В. Будінські-Кричка⁶², датуючи пам'ятку VIII – початком IX ст., припускає, що в його північній частині проводились поховання ще у другій половині IX ст. і на початку X ст. Про збереження слов'янського ритуалу і в X ст. свідчить могильник у Тополівці⁶³. Тут з 34 курганів обстежено 10. У всіх з відзначається тілоспалення на стороні і вміст решток кремації на підсипці під земляним насипом.

Під одним насипом знаходились від одного до трьох поховань. Цікаві дані отримані після аналізу кальцинованих кісток Краловського Хлмця. Згідно з М. Стлоукалом, в 12 курганах здійснено по одному тілоспаленню, в п'яти – по два і в двох – по три. У п'яти курганах з одним похованням М. Стлоукал не виключає подвійних кремацій. В шести курганах знайдені кістки тварин. Для тілоспалення використовувались дуб, який давав високу температуру горіння, і тільки у виняткових випадках застосовувались інші породи дерева⁶⁴.

В другій половині IX ст. в північно-західну частину регіону проникає християнський обряд. Маємо на увазі три поховання, відкриті на території зруйнованого городища в Спішські-Томашовцях і п'ять могил, знайдених по сусідству з городищем в Сміжанах. В похованнях виявлені типово великоморавські прикраси (срібні гроноподібні завушниці), ножі, ножиці і сокира-брадатиця⁶⁵.

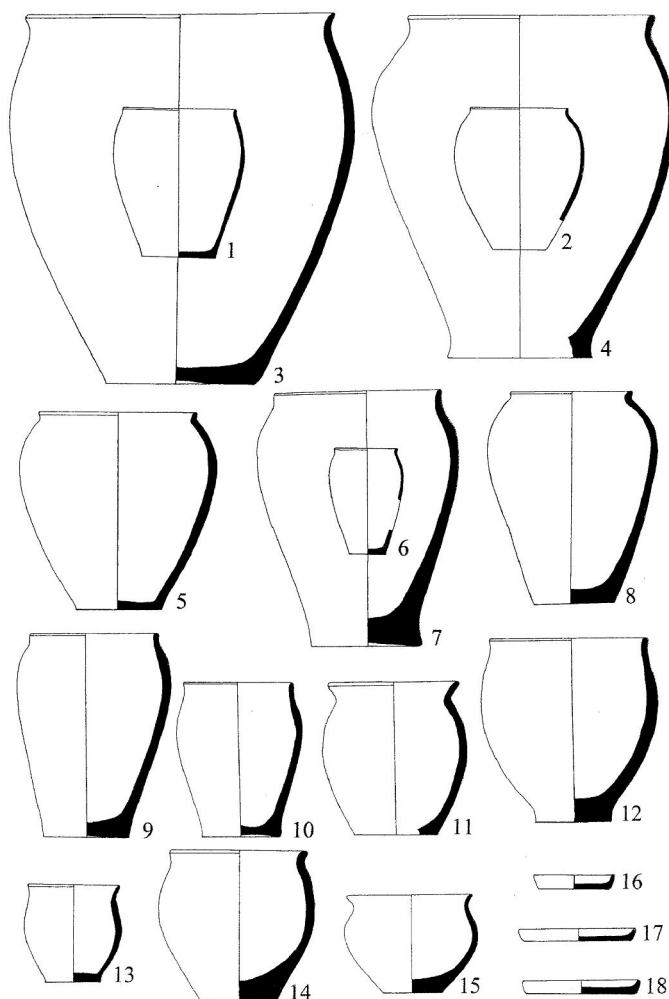

Рис.4. Ранньослов'янський посуд VI – VII ст. 1-Тарновці; 2,4,7,9-12,14,16-Лазурь; 3-Холмок; 5-Іванівці; 6,17-Буча; 8-Галоч; 13,18-Берегово; 15-Блатне Ремети.

У процесі вивчення слов'янських пам'яток Верхнього Потисся сформована значна речова база. Однак, в основному, у порівнянні з попередніми періодами, вона складається з керамічного посуду, що взагалі характерно і для інших слов'янських регіонів. Відсутність на поселеннях і могильниках, особливо ранньослов'янських (за рідким винятком), чітких хроноіндикаторів, поставило в основу визначення часу існування пам'яток

типологію кераміки в її генетичному розвитку. Завдяки роботі, проведеній в цій галузі вітчизняними і зарубіжними археологами, вироблена схема, яка дозволяє визначити часове існування слов'янських старожитностей VI-IX ст.⁶⁶ Серед них варто відзначити принцип класифікації і періодизації кераміки VI-VII ст., запропонований І. Русановою,⁶⁷ який застосовується більшістю дослідників.

Вся кераміка, виявлена на пам'ятках Верхнього Потисся, за технікою виготовлення розчленована на три групи: ліпну, кружальну на ручному крузі і кружальну на ножному.

Ліпний посуд формувався з глиняного тіста з домішками шамоту, дресви або піску. Поверхня здебільшого нерівна від виступаючих зерен домішки. Посуд, в основному, товстостінний з масивним днищем, іноді з "закріпкою". Асортимент обмежений. Це горщики, сковорідки і жаровні.

Серед горщиків провідною формою є посудини, виділені в перший тип. До нього входять горщики витягнутих пропорцій, що розширюються у верхній частині тулуба і звужені біля дна та горла. Виділяються два варіанти.

Варіант А – горщики витягнутої форми з широким горлом, майже прямим або плавно відігнутим вінцем. Плечики високо припідняті, підкреслені, днище вузьке (рис. 4, 6-10).

Вид Б – широкогорлі, більш приземлисті переважно крупні посудини з плавно відігнутим вінцем і покатыми плечиками (рис. 4, 1-5).

Подібні посудини, що отримали в літературі назву горщики празько-корчацького типу, характеризують ранньослов'янські пам'ятки⁶⁸. У VI-VII ст. вони поширились по всій території слов'янського світу, в тому числі, Західній Волині і Верхньому Подністров'ї,⁶⁹ де відомі найбільш близькі аналогії верхньотиським горщикам. Разом з ними комплекси складають більш приземисті горщики з плавно відігнутими вінцями і овальним тулубом, з найбільшим розширенням корпусу у середній частині (рис. 4, 11-14).

Окрім горщиків до асортименту ранньослов'янського посуду входять сковорідки, в обмеженій кількості миски, а також уламки жаровень (рис. 4, 15-18).

Спроби пов'язати основні форми ліпної кераміки VI-VII ст. з дослов'янським населенням регіону на сьогодні неможливі⁷⁰. У першу чергу це стосується прешовської групи пам'яток між верхнім кордоном якої і появою достовірних слов'ян існує хіатус майже в столітті. Вважаємо, що подібність форм і орнаменталізації – ще не доказ генетичного зв'язку. Прикладом можуть бути сковорідки – один з основних атрибутів керамічних колекцій слов'ян VI-IX ст. У Верхньому Потиссі вони існують без хронологічного розриву від VI ст. до н. е. (куштановицька культура) до III-IV ст. (культура карпатських курганів)⁷¹.

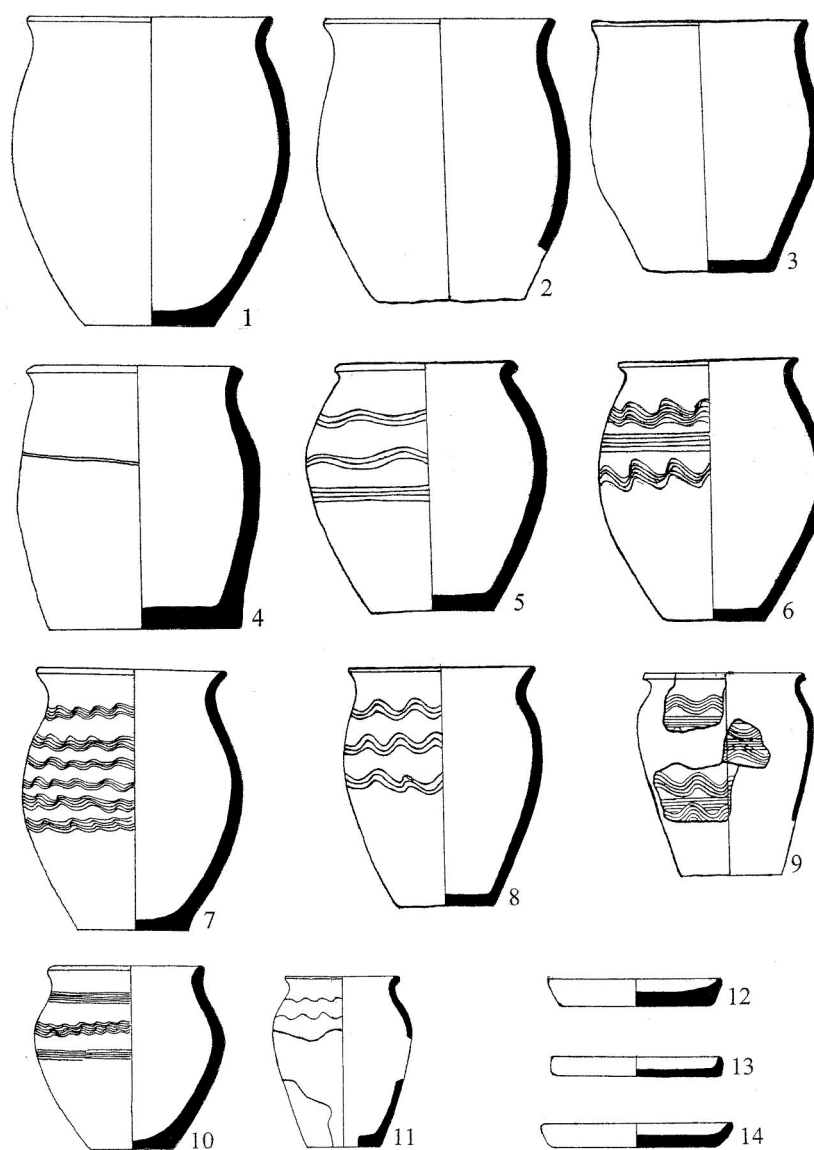

Рис.5. Давньослов'янський посуд VIII – IX ст. 1,7-Блажице; 2-3,5-6,8-Краловські Хлмец; 4-Кулчу Маре; 9-Оросієво; 10-Диндешть; 11-Вербовець; 12-14-Петрово.

Керамічні комплекси VIII-IX ст. характеризуються появою і поширенням горщиків, виготовлених із застосуванням гончарного кола. Між собою вони різняться не тільки формою, але і способом виготовлення. На цій основі кружальний посуд поділяється на дві групи.

Горщики першої групи формувались на крузі з малими обертами (ручному) з глиняного тіста з додаванням шамоту або крупнозернистого піску. 60 % посудин цієї групи містять домішки вапнякової жорстви, яка надавала посудинам не тільки вогнестійкість, але і легкість. Колір – від коричневого до світло-коричневого або сірий. Випал ненаскрізний і нерівномірний. Поверхня груба, шорстка від виступаючих зерен домішок. У деяких випадках стінки посудин ангобовані або заглажені, прикрашені багаторядними хвилями між горизонтальними прямими лініями, або рядками косих наколів в сукупності з багаторядною хвилею. Посудини цієї групи відносяться до так званого дунайського типу кераміки і датуються VII-IX ст.⁷² (рис. 5, 5-8, 10).

Для виготовлення горщиків другої групи використовувався круг з більшими обертами (ножний). Тісто робилось більш компактным, ніж для посудин першої групи, і виключно з домішками дрібнозернистого піску. Випал рівномірніший, черепки на зламі двох- і трьохкольорові. Колір – коричневий, червонуватий, іноді з чорними і сірими плямами від нерівномірного випалу. Вінця відігнуті і косо зрізані; тулуб, овальний або конічний, прикрашений окремими і багаторядними хвилями, горизонтальними лініями. Датуються посудини в основному IX ст.⁷³ (рис. 5, 9, 11).

Разом з горщиками гончарного виробництва в комплекси входить і ліпний посуд. Це горщики, миски, сковорідки. Їх кількість поступово зменшується, а наприкінці IX ст. вони майже повністю зникають (рис. 5, 1-3, 12-14).

Таким чином, аналіз керамічного матеріалу дозволяє не тільки простежити генезу слов'янських форм посуду, але і процес виробництва від кустарного до спеціалізованого ремесла.

Керамічні колекції, як одні з визначальних етнічних і хронологічних еталонів пам'яток, у значній мірі доповнені виробами з металу, каменю, скла і глини. За функціональним використанням виділяються знаряддя праці (наральники, чересла, мотики, серпи, сокири, зубила, свердла, ножиці, жорна), зброя (мечі, шаблі, бойові сокири, наконечники списів і стріл), кінська зброя, шпори, побутові речі (ножі, шила, проколки, голки, точильні бруски) і прикраси (намиста, кільця, персні, завушниці) (рис. 6). Виявлені в об'єктах поселень і похованнях, вони служать основним археологічним джерелом реконструкції історії верхньотисського населення VI-IX ст.

Основним заняттям населення регіону було землеробство і скотарство, про що свідчать як розміщення поселень уздовж річок, в оточенні родючих земель і луків, так і знахідки знарядь обробітку ґрунту та збирання

врожаю. Ще до VIII ст. були відомі сім видів польових робіт: випал, оранка, удобрення ґрунту, сівба, боронування, прополювання, збір врожаю. Посезонний їх розподіл і варіанти визначались природною зоною⁷⁴.

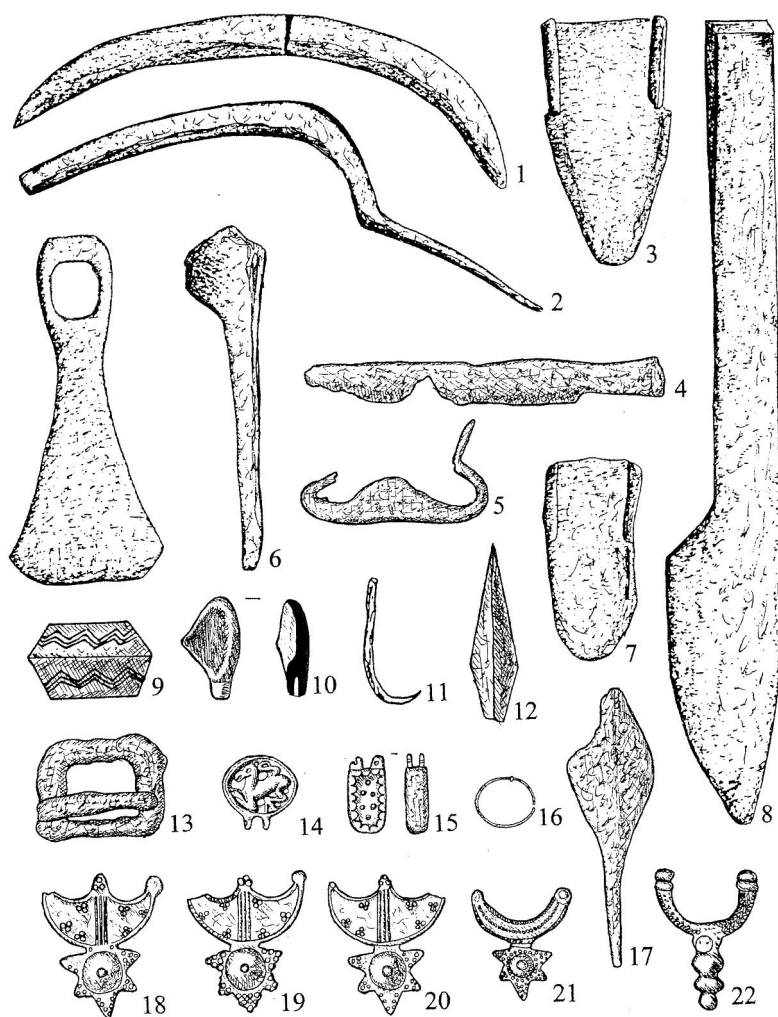

Рис.6. Знаряддя праці, прикраси і приналежності одягу з пам'яток Верхнього Потисся VIII – IX ст.

Ґрунт оброблявся дерев'яним ралом із залізним наконечником. Використовувались широкопластні наральники з трикутною робочою частиною і вузькопластні, без виражених плечиків (рис. 6, 3, 7). Виготовлялись вони зі шматка заліза. Довжина наральника – 12-16 см. Знайдені наральники в Заділі,⁷⁵ Гнойному,⁷⁶ Чингові,⁷⁷ Шебастовцях,⁷⁸

Федорові,⁷⁹ Лазурі.⁸⁰ Судячи зі знахідки плужних ножів в Заділі, застосовувався і плуг⁸¹ (рис. 6, 8).

Тягловою силою для роботи орними знаряддями слугували бики та коні. В умовах передгір'я з важким ґрунтом землю обробляли і за допомогою мотик. Етнографічні дані дозволяють стверджувати, що їх використовували і для викорчовування кущів. Екземпляр мотики зі Сміжан має потовщений обух і лопатоподібну робочу частину. Довжина мотики – 21 см⁸² (рис. 6, 6).

Лісові ділянки розчищали сокирами, широко розповсюдженими у Верхньому Потиссі в VIII-IX ст.⁸³ Вони мали масивний обух і видовжене вузьке лезо, яке розширювалося донизу. Довжина сокири – 15-18 см.

Поля засівали житом, пшеницею, ячменем, просом, вівсом. Врожай збирали серпами, форма яких була близькою до сучасної. Так, серпи з Брестівського скарбу⁸⁴ мали вигнутий клинок у вигляді еліптичної кривої і різко відігнутий черешок (рис. 6, 2).

Зерно мололи за допомогою ручних ротаційних млинів, які складались з двох плоских жорнових каменів, виготовлених з гнейсово – туфових порід або вапняку. Їх залишки виявлені на поселеннях Радванка, Галагово, Малі Геєвці, Брекова і інших.

Не менш важливу роль у господарстві верхньотиського населення відігравало скотарство, особливо у передгір'ях, поряд з якими знаходились пасовища – полонини. Тут умови дозволяли розвивати як прижитлове, так і відгінне тваринництво. Це підтверджує остеологічний матеріал, зібраний на розкопках поселень. Аналіз кістяних решток з Лазурі, Радванського, Галаговського, Петровського і Оросіївського поселень вказує, що стадо VIII-X ст. складалось з великої (бик, корова) і дрібної (вівця, коза) рогатої худоби, коней, а також свиней. Тварини не тільки давали продукти харчування, але і сировину для домашнього виробництва (шкіра, вовна, роги, кістки). Існування вівчарства підтверджують знахідки пружинних ножиць в Оборині,⁸⁵ Сміжанах,⁸⁶ Зняцеві⁸⁷. З'явившись у Карпатській улоговині в III ст. до н. е.,⁸⁸ вони без суттєвих змін дійшли до наших днів. Цікаво відзначити, що у Закарпатті до цього часу виготовлялись подібні ножиці.

Значимість вівчарства для слов'янського населення регіону найяскравіше відображена в комплексах VI-VII ст. поселення Лазурь. Переважна більшість визначених кісток належала вівцям і козам, свиням, в меншій мірі бикам і коням, незначна кількість – вепру, собаці, зайцю і курці⁸⁹.

Доповненням до археологічних свідчень є візантійські письмові джерела. Землеробський характер господарства слов'ян відзначають Менандр і Феофан⁹⁰. Маврикій⁹¹ в "Стратегіконі"⁹² згадує велику кількість худоби, проса і пшениці. Життєво важливе для слов'ян землеробство підкреслює Менандр,⁹³ відзначаючи, що авари вдирались на слов'янські землі, знищували їх ниви і посіви. Наявність табунів коней у слов'ян відзначає Іоан Ефеський⁹⁴.

Розміщення поселень на берегах невеликих річок, в оточенні лісів, сприяло розвитку полювання і рибальства, які займали в господарській діяльності місцевого населення далеко не останнє місце. Достатньо сказати, що на поселенні Галагово виявлено однакову кількість як домашніх, так і диких тварин; в Радванці кісток домашніх тварин серед загальної кількості кісток – 40,9 %⁹⁵. Аналіз кістяних решток з поселень Галагово, Радванка, Федорово II, Оросієво і інших дозволяє зробити висновок, що їх мешканці полювали на благородного оленя, вепра, вовка, косулю, зайця, рябчика. У річках ловили різні види риб, в тому числі карпа і стерлядь. Априорі можна стверджувати, що тут займались також збиральництвом і бортництвом.

До домашніх промислів, які не досягли рівня спеціалізації, відносяться прядіння, ткацтво, виготовлення ліпного посуду, обробка деревини, каміння, кістки, шкіри.

Особливе місце серед різноманітних видів домашнього виробництва займає виготовлення глиняного посуду. Комплекси VI-VII ст. представлені посудинами ручної формовки. Гончарна кераміка з перебігом часу витісняє ліпну. Процес заміни грубих ліпних посудин посудом, виготовленим на гончарному колі, свідчить про поступовий вихід гончарного ремесла за межі домашнього виробництва. Вже наприкінці IX ст. гончарний круг займає домінуюче становище у виготовленні високоякісного посуду.

На рівні ремесла знаходилась металургія, яка мала в регіоні давні традиції. Сировиною служила болотна руда (бурі залізняки), яку легко видобувати. Виходи її у значній кількості зустрічаються у заболочених місцях, особливо на території Виноградівщини. Наприкінці VII ст. поряд з експлуатацією болотних руд у слов'ян з'явилась гірська розробка⁹⁶. Під час розкопок поселень неодноразово зустрічались залізні шлаки. В Червенові, крім шлаків, в об'єктах № 1, 2 знайдені сопла, уламки криць⁹⁷. Руду плавили у сиродутних горнах з глинобитною шахтою. Паливом служило деревне вугілля.

В останній чверті I тис. відзначається стрімке збільшення виробництва заліза, на що вказує широке розповсюдження знарядь праці та кількість виробів. У його виробництво включається найбільший район – Спіш з багатовіковими традиціями у виробництві чорного металу. Саме тут з VIII ст. виникають городища, основною метою яких був не тільки видобуток заліза, але і охорона його рудних багатств.

Про рівень розвитку ковальства свідчать вироби з чорного металу. Металографічний аналіз показав, що слов'янські ковалі знали гарячу і холодну обробку. Зі зростанням якості виробів зростала кількість операцій (зварювання, цементация, загартовування і інші), які вимагали спеціальних знань і високої професійної майстерності⁹⁸. Асортимент інструментів ковалів, судячи зі знахідок, складався з великих і малих молотів, ковадел, обценьок, зубил, пробійників, точил.

Високого рівня розвитку досягла обробка кольорових металів, чому сприяла наявність місцевої сировини. І в наш час вражають майстерність виконання і висока художня якість ювелірних виробів. Виготовлялись вони з бронзи, срібла, іноді – золота. Це ажурні завушниці, кільця, персні, бронзові пояси і бляшки кінської зброї, прикрашені антропоморфними та зооморфними зображеннями, рослинними візерунками. Техніка виконання – скань, зернь, гравіювання, рельєфне профілювання, карбування. Були широко розповсюджені литі речі, знайдені в основному в заповнені слов'яно-аварських могильників.⁹⁹

Серед прикрас, знайдених на давньослов'янських пам'ятках, виділяються чотири лунниці із зіркоподібною привіскою.¹⁰⁰ В VII-XI ст. вони виготовлялись у Візантії і Середньому Подунав'ї. Територія розповсюдження від Задоння (Хар'євський скарб) до Паннонії¹⁰¹ (рис. 6, 18-31).

Металургія та металообробка вимагали спеціальних технічних знань і навичок. Це стосується і гончарства. Відповідно, існувала певна категорія людей, основним заняттям яких було ремесло. Ремісничі вироби і продукти сільського господарства реалізувались шляхом обміну. Існував господарський натуральний обмін як одна з характерних рис первіснообщинного ладу. На це вказує і майже повна відсутність монет, оскільки вони не використовувались для внутрішнього обігу місцевих племен.

Матеріали пам'яток VI-IX ст. дозволяють говорити не тільки про економіку давніх слов'ян, але і про певні сторони їх соціальної організації.

Поселення представлені невеликими, розрахованими на п'ять-шість чоловік, житлами. Поряд містились підсобні будівлі, які разом з житлами складали господарсько-побутові комплекси невеликих родин. Під час розкопок селищ поряд з окремими житлами виявлені групи жител, розміщених неподалік одна від іншої. На думку дослідників, існування гнізд жител відбиває наявність патронімії, яка складалась з 2-10 малих шлюбних сімей¹⁰². Їх об'єднували не тільки родинні і територіальні, але і господарські зв'язки.

Соціальною основою давньослов'янського суспільства була територіальна община, існування якої обумовлено доволі низьким рівнем розвитку виробничих сил. Її основою була мала сім'я, яка володіла власністю і займалася індивідуальною працею. Це створювало умови для виникнення майнової, а згодом і класової нерівності, формування нових соціальних груп населення.

Загострення в VI ст. політичної ситуації в Тисо-Дунайському басейні пов'язане з утворенням Аварського каганату. Під тиском аварів відбувається нове переселення з Прикарпаття, а також з Подунав'я слов'янських племен. Масове заселення проходило упродовж VII-VIII ст., що підтверджується відкриттям десятків селищ. У другій половині VII ст. у слов'янські землі регіону проникають авари. Останні століття I тис. н. е. характеризуються не

інтенсивним проникненням у Верхнє Потисся слов'янських племен з південноруських земель, як вважають окремі дослідники,¹⁰³ а подальшим кількісним зростанням місцевого населення і освоєнням заселених земель, розвитком матеріальної та духовної культури та ідеологічних уявлень.

Основне населення регіону в VI-IX ст. складали слов'янські племена. Разом з ними проживали авари, які згодом розчинились у слов'янському середовищі. Вже в VII-VIII ст. цей процес був настільки глибоким, що часто не можна провести етнічне розчленування поховань на слов'яно-аварських могильниках.

Про соціальну градацію в слов'янському середовищі Верхнього Потисся VI-IX ст. дані відсутні як на поселеннях, так і на могильниках, поховання яких характеризуються бідним інвентарем, а поодинокі знахідки прикрас не можуть бути свідченням соціального розшарування, як вважають деякі дослідники¹⁰⁴.

Відсутні і городища (за винятком району Спішу та Шарішу), які в цей період виступають як політичні центри.

Славнозвісні гради – Вари та Унг (Ужгород) не могли бути феодальними центрами, тому що до приходу угрів вони існували тільки на сторінках праці Аноніма. Сучасний стан досліджень дозволяє говорити про родоплемінну організацію у слов'ян Верхнього Потисся. Повністю відсутні будь-які дані чи свідчення соціального розшарування, виділення військового нобілітету, утворення міжплемінних військових союзів. Найімовірніше, це результат певної загальмованості розвитку соціальної структури регіонального племінного світу. Така ситуація пояснюється географічним розташуванням Верхнього Потисся, ще низкою факторів, які не знайшли відображення в археологічних джерелах.

У зв'язку з цим стає можливим вирішити питання, кому належали верхньотиські землі і під чиєю егідою знаходились її мешканці? Вперше воно було піднято нотаріалієм короля Бели II (1134-1141 рр.) Анонімусом¹⁰⁵, який відповів: болгарському царю Салану (Сімеону).

Словацькі вчені не торкалися питання про весь регіон, а його західну частину (Східна Словаччина) включили до складу Великої Моравії за сучасним кордоном¹⁰⁶. Так само зробили і радянські дослідники, які після возз'єднання Закарпаття з Україною “ввели” його до складу Київської Русі¹⁰⁷.

Наприкінці IX-X ст. у Київській Русі були свої проблеми, а саме: Степ і, в першу чергу, Хазарський каганат (до 965 р.). Напружено складалися відносини і з найближчою до полянської землі периферією, що входила до держави. Так, з 965 р. київські князі “примушували” вятичів¹⁰⁸ і тільки за Володимира Мономаха (1113-1125 рр.) вятська земля остаточно втратила свою незалежність. Яскравішим прикладом може бути загибель під час полюддя (збір данини) князя Ігоря і його дружини в древлянській землі (945 р.), а це відбулося фактично на порозі Києва¹⁰⁹. Тому можна уявити, що чекало київську дружину у поході за полюддям за Карпати, де проживало

слов'янське населення, яке Київ не міг захистити від ворогів, тих самих угорців. Навіть ці короткі факти й здогадки вказують на малу ймовірність залежності східної частини Верхнього Потисся від київського князя.

Сучасний стан вивчення регіону VIII-IX ст. дозволяє твердити, що його основна частина, за винятком північно-західних земель, не входила в жодні державні об'єднання. Не виключається існування певних впливів, як політичних, так і культурних з боку Великоморавської держави або Болгарського царства. Однак, наявні матеріали дещо обмежені, що не дозволяє говорити про це з повною впевненістю.

Більше ймовірний певний вплив на рівень соціального розвитку місцевого населення Аварського каганату, присутність якого на верхньотиських землях зафіксована документально.

Не менш важливим є питання про племінну належність слов'ян Верхнього Потисся. Його вирішення – це пошук коріння населення, яке проникло в регіон у VI-VII ст. Вперше проблему було піднято Т. Легоцьким,¹¹⁰ який вирішив її на користь білих хорватів.

Пізніше, з накопиченням археологічного матеріалу, до питання про племінну належність слов'ян регіону звернувся М. Смішко¹¹¹. Спираючись на могильники культури карпатських курганів, зокрема, Ізський, вчений провів паралель з давньослов'янським некрополем Червенево. При цьому не було врахована наявність хронологічного хіатусу між пам'ятками і різниця в деталях ритуалу, які вказують на відсутність генетичного зв'язку між поховальною практикою римського часу і VIII-IX ст.

Носії культури карпатських курганів були ідентифіковані з карпіанами (карпами), а слов'яни VIII-IX ст. – з білими хорватами. Гіпотеза Т. Легоцького і М. Смішка збереглася до цього часу і увійшла як достовірний факт у наукову літературу¹¹² без будь-якої додаткової аргументації, окрім сумнівних повідомлень Порфірогенета та Нестора, які не змогли дати їх конкретну локалізацію.

Літописець чотири рази згадує в своїй праці білих хорватів,¹¹³ а останній раз під 992 р., коли Володимир Святославович “пішов на хорватів”¹¹⁴. Виходячи з того, що після цього білі хорвати зникають зі сторінок літопису, робиться висновок, що вони були завойовані і з часом асимільовані¹¹⁵. Важко повірити, що київський князь наприкінці X ст. міг вторгнутися через Карпати у Верхнє Потисся, де вже були угорці.

В останній час локалізацією хорватів, в тому числі і “Білої Хорватії” Порфірогенета, займався О. Овчинніков¹¹⁶. Його висновок на основі аналізу письмових джерел такий. Біла Хорватія могла займати один з регіонів на величезній території від р. Морави на заході до р. Вятки на сході.

Накопичення археологічних даних і їх співставлення з іншими слов'янськими регіонами дозволяють в дещо іншому аспекті розглядати племінну належність слов'янського населення Верхнього Потисся. Тип житлового будівництва, основні форми кераміки і, в певній мірі, поховальний

обряд дають можливість провести паралель між відомими пам'ятками регіону VI-VII ст. зі старожитностями Верхнього Подністров'я і Волині. За Нестором,¹¹⁷ що знайшло підтвердження в сучасних дослідженнях,¹¹⁸ цю територію в VI-VII ст. займав союз дулібів. Приймаючи буквально повідомлення літописця, що дуліби жили по Бугу, дослідники допускали, що на Волині поступово змінювались племінні назви: дуліби, бужани – волиняни і археологічні старожитності дулібів на цій території треба шукати серед пам'яток VII-VIII ст., пов'язаних з культурами: празько-корчацькою і Лука-Райковецькою¹¹⁹.

Дещо іншої точки зору дотримувався А. Шахматов, який на початку XX ст. ще не володів археологічними джерелами VI-IX ст. На думку А. Шахматова, на Волині відбувалась не зміна племінних назв, а переселення племен. Першими цю територію займали дуліби, а після їх відходу прийшли бужани, а згодом – волиняни¹²⁰.

Середньовічні письмові джерела фіксують дулібів і в Чехії і в Паннонії¹²¹. широта етнонімів відображає міграцію дулібів до приходу аварів і їх вторгнення у різні регіони, в тому числі і в Верхнє Потисся. Можна припустити, що під тиском аварів наприкінці VII ст. в регіон проникає хвиля слов'янського населення, скоріше за все вже з півдня, яке принесло з собою т. зв. подунайський тип кераміки, виготовлений на ручному гончарному крузі. Саме наприкінці VII-VIII ст. відбувається масове заселення Верхнього Потисся племенами, які утворили давньослов'янську культуру регіону.

VJACHESLAV KOTYGOROSHKO

POPULATION OF UPPER TYSA REGION IN VI-IX CENTURIES

On the base of up-to-date research of Ukrainian and foreign scientists, the process of Slavic colonization of the eastern borderland of Carpathians is analyzed in the paper. It is emphasized that the first Slavs (probably the Dulebs) came to Upper Tysa region at the beginning of VI century from north-east and in VII century – from south (Danube area). The possibility of integration of the region in Kyiv Rus is denied.

Key words: Slavs, Avars, Dulebs, settlements, burials, hill-town.

¹ *Lehoczky T.* Adatok hazank archeologiajához, kulonos tekintettel Beregmegyere es kornyekere. Munkacs, 1912. T. II. Old. 88-89.

² *Jankovich J.M.* A munkacsi Lehoczky-museum regeszteti asatasai a cseh megszallas alatt // Hajnar. Ungvar, 1942. Old. 300-301.

³ *Eisner J.* Slovensko v praveku. Bratislava, 1933.

⁴ *Budinsky-Krička V.* Slovanske mohyly na vychodnom Slovensku // SA. 1958. 1. S. 138-205; Slovanske osidlenie na severovychodnom Slovensku // SA. 1961. IX. 1-2. S. 347-390; *Будински-Кричка В.* Новые материалы для изучения древнеславянской керамики на поселениях Восточной Словакии // SA. 1990. 1. С. 89-146.

⁵ *Бернякович К.В.* Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // SA. 1957. V. 2. С. 435-455.

- ⁶ *Неймет П.* Образование пограничной области Боржава // Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972. С. 212-213.
- ⁷ *Котигорошко В.Г.* Новые данные к изучению древней истории славян Закарпатья // SA. 1977. 1. С. 81-102.
- ⁸ *Пеняк С.І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. К., 1980.
- ⁹ Там само. С. 76-79, 89-92.
- ¹⁰ Там само. С. 170.
- ¹¹ *Stanciu I.* Descoperiri din doua jumătate a mileniului I î.H. și mileniul I d.H. in județul Maramureș // EN. 1992. II. P.169-188; *Stanciu I.* Așezarea prefeudală de la Lăpușel. jud. Maramureș (Cercetări arheologice din anii 1992, 1993) // EN. 1994. IV. P. 267-322; *Stanciu I.* Über die Slawischen Brandhugelgräber vom typ Nușfalău - Someșeni (Nordwestern Rumanien) // AMN. 1999. 36. 1. S. 245-263; *Stanciu I.* Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X) // Arheologia Medievală. 2000. III. P. 127-191; *Stanciu I.* Descoperiri medievale timpurii din județele Satu Mare și Maramureș. Date noi, observații și opinii referitoare la ceramica medievală timpurie din Nord – Vestul României // Marmatia. Baia Mare, 2003. 7/1. P. 249-316.
- ¹² *Эрдели И., Симонова Е.* Раскопки поселения IX–XI вв. в окрестностях Вашарошнамень (Северо-Восточная Венгрия) // Тр. V МКАС. 1988. Т. 4. Рис. 1.
- ¹³ *Istvanovits E.* Korai szlav telepules maradvanyai Kisvarda hataraban // NJAME. 2001. XLIII. Old. 250-251.
- ¹⁴ *Эрдели И.* Археология Венгрии VI – XI вв. // Археология Венгрии. М., 1986. С. 311.
- ¹⁵ *Bona I.* Szabolcs-Szatmar megye regeszati emlekei I // Szabolcs-Szatmar megye muemlekei. Budapest, 1986. I. I-VII.
- ¹⁶ *Иордан.* Гетика. М., 1960. С. 74.
- ¹⁷ *Теодор Д.* Славянские культурные элементы VI-IX вв. н. э. в Карпато-Дунайской области // Тр. V МКАС. 1988. Т. 4. С. 204; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К., 1990. С.208; Istoria Românilor. București, 2001. Vol.I-III. fig. 1; 28.
- ¹⁸ *Нидерле Л.* Славянские древности. М., 1956. С. 158-159.
- ¹⁹ *Chropovsky B.* K etnogeneze Slovakov // Historický Časopis. 1982. 30. S. 19-27.
- ²⁰ *Будински-Кричка В.* Новые материалы для изучения... С. 90-91.
- ²¹ *Chropovsky B.* K etnogeneze... S. 19-20.
- ²² *Kolnik T.* Doba rimska a doba st'ahovania narodov // SA. 1980. XXVIII. 1. S. 207.
- ²³ *Пеняк С.І.* Ранньослов'янське і давньоруське... С. 170.
- ²⁴ *Stanciu I.* Über die Slawischen...P. 115-266.
- ²⁵ Славяне Юго-Восточной... С. 210.
- ²⁶ *Stanciu I.* Über die Slawischen... P l.VII, XII, XX, XXVIII, XXXIV.
- ²⁷ Ibid. P. 142-144.
- ²⁸ *Пеняк С. І.* Новые славянские памятники в Закарпатье // Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словаки в отношении к смежным областям. Нитра, 1986. С. 275-280.
- ²⁹ Славяне Юго-Восточной... С. 222.
- ³⁰ *Пеняк С. І.* Новые раннеславянские памятники середины I тыс. н. э. в Закарпатской области УССР // Тр. V МКАС. 1988. Т. 4. С. 174-181.
- ³¹ *Stanciu I.* Über die Slawischen...
- ³² *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972. С. 25, 28-29; Рис. 9.

- ³³ *Потушняк Ф. М.* Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. Ужгород, 1958. С. 132.
- ³⁴ *Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське... С. 77-78.
- ³⁵ *Славяне Юго-Восточной...* С. 228.
- ³⁶ *Русанова И. П.* Славянские древности VI-VII вв. М., 1976. С. 42.
- ³⁷ *Русанова И. П.* Славянские древности VI-VII вв. между Днестром и Западным Бугом // САИ. 1973. Вып.Е1-25. С. 27-28.
- ³⁸ *Nemeti I.* Noi descoperiri din epoca migrațiilor din zona Carei (jud. Satu Mare) // SCIVA. 1983. 34. 2. P. 6-7, fig. 8, 5-6, 9-10.
- ³⁹ *Котигорошко В. Г.* Новые...; *Siska S.* Slovanske sídliskové objekty v Hnojnom, okres Michalovce // AR. 1964. XVI. 3. S.379-395, 407-408; *Stanciu I.* Așezarea...; *Будински-Кричка В.* Новые материалы для изучения...
- ⁴⁰ *Stanciu I.* Așezarea... P. 274-279, Pl.V.
- ⁴¹ *Котигорошко В. Г.* Новые...; *Будински – Кричка В.* Новые материалы для изучения...; *Stanciu I.* Descoperiri din doua jumătăți a mileniului I î.H. și mileniul I d.H. în județul Maramureș // EN. 1992. II. P.169-188; *Stanciu I.* Vestigii medievale timpurii din județul Satu Mare // SMSC. 1996. XIII. P.71-93.
- ⁴² *Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське... С.77-77; *Котигорошко В. Г.* Славяне и авары. // Древняя история Верхнего Потисья. Львов, 1991. С.184-185.
- ⁴³ *Пеняк С.І.* Ранньослов'янське і давньоруське... С.146.
- ⁴⁴ *Анонимус.* Gesta Hungarorum. Budapest, 1977. 19.
- ⁴⁵ *Раппопорт П. А., Малевская М. В.* Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза // ААС. Krakow, 1963. V. 1-2. С. 63, Рис. 2; *Бернякович К.В.* Древнеславянские памятники... С. 440-441.
- ⁴⁶ *Vasiliev V., Rustoiu A., Balahuri E., Cosma C.* Solotvino – “Cetate” (Ukraina Transcarpatică). Așezările din epoca bronzului, a doua varstă a fierului și din evul mediu timpuriu. Cluj-Napoca, 2002. P. 135-137.
- ⁴⁷ *Пеняк С.І.* Ранньослов'янське і давньоруське...С. 76-77.
- ⁴⁸ *Slivka M., Vallasek A.* Hradý a hradky na Východnom Slovensku. Kosice, 1991. S. 33, 43-45, 94-96, 173, 233.
- ⁴⁹ *Čaplovič D., Miroššayová E.* Najnovšie výsledky výskumu včasnodejinného a stredovekého osídlenia v Zemplíne // VP. 1991. III. S. 121-123, Tabl. V, 12, 16.
- ⁵⁰ *Budinsky-Krička V.* Príspevok k výskumu sakralnej výsinnnej dediny na východnom Slovensku // VP. 1971. Č. 2. S. 181, Obr. 5.
- ⁵¹ *Береш Ю.* Современное состояние исследования славянских городищ в Восточной Словакии // Тр. V МКАС. 1988. Т. 2. С. 204-207.
- ⁵² Там же. С. 204-205.
- ⁵³ Там же. С. 207.
- ⁵⁴ *Budinsky-Krička V.* Kralovsky Chlmec. Nitra, 1980.
- ⁵⁵ *Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське... С. 81-89.
- ⁵⁶ *Neustupný J.* Slovanske mohyly u Stredy nad Bodrohom // SA. 1958. VI. 1. S. 206-208; *Budinsky-Krička V.* Slovanske mohyly... S. 176.
- ⁵⁷ *Budinsky-Krička V.* Kralovsky... S. 7-8, 72.
- ⁵⁸ *Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське... С. 81-85.
- ⁵⁹ Там само. С. 89.
- ⁶⁰ *Budinsky-Krička V.* Kralovsky... S. 72.
- ⁶¹ *Славяне Юго-Восточной...* С. 275-278; *Русанова И.П.* Славянские... 1976. С. 42-44.
- ⁶² *Budinsky-Krička V.* Kralovsky... S. 74.

- ⁶³ Budinsky-Krička V. Slovanske mohyly... S.163-173.
- ⁶⁴ Budinsky-Krička V. Kralovsky... S.72.
- ⁶⁵ Береш Ю. Современное состояние исследования... С.205; Slivka M., Vallasek A. Op.cit. S.30, 267.
- ⁶⁶ Borkovsky J. Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Studie k počátkům slovenské kultury. Praha, 1940; Bialekova D. Nové včasnოსловanské nálezy z juhozapadneho Slovenska // SA. 1962. X. 1. S. 97-148; Баран В.Д. Вказ.праця; Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979; Славяне Юго-Восточной...
- ⁶⁷ Русанова И. П. Славянские... 1976.
- ⁶⁸ Там же. С. 16-24.
- ⁶⁹ Баран В.Д. Вказ.праця. С. 34-45.
- ⁷⁰ Будински-Кричка В. Новые материалы для изучения С. 110.
- ⁷¹ Kotigorosko V. Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n. - IV e.n. (Perioadele La Tene și romană). București, 1995. Fig. 116.
- ⁷² Poulik I. Staroslovanska Morava. Praha, 1948. S. 14-32.
- ⁷³ Котигорошко В. Г. Новые... С. 96-98.
- ⁷⁴ Шевеленко А. Я. Природные условия, этнодемографические процессы, развитие производительных сил // История Европы. М., 1992. Т. II. С. 41.
- ⁷⁵ Lehoczky T. Adatok hazánk archeologiajához... Old. 166.
- ⁷⁶ Siska S. Slovanske... S.379-395, 407-408.
- ⁷⁷ Budinsky-Krička V. Ziarove hroby z doby medenej v Malých Zálužiciach – Lažňanach // AR. 1963. 15. S. 680-687.
- ⁷⁸ Budinsky-Krička V. Sebastovce // Vyznamne slovanske naleziska na Slovensku. Bratislava, 1978. S. 208-214.
- ⁷⁹ Котигорошко В. Г. Новые... Рис. 9, 31.
- ⁸⁰ Lazin Gh. Descoperiri dacice din sec.III î.e.n. – I e.n. în județul Satu Mare // SMSC. 1982. V-VI. P. 137-138; Fig. 1.
- ⁸¹ Lehoczky T. Adatok hazánk archeologiajához... Old. 166.
- ⁸² Budinsky-Krička V. Ziarove... Obr. 2.
- ⁸³ Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське... С. 122.
- ⁸⁴ Бернякович К.В. Древнеславянские памятники... С. 437.
- ⁸⁵ Vizdal J. Hromadný nález slovanských nadob v Oborine // AR. 1963. 3. S. 365-366, 372-377.
- ⁸⁶ Budinsky-Krička V. Ziarove...
- ⁸⁷ Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське... С. 121.
- ⁸⁸ Фёдоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология Румынии. М., 1973. С. 132.
- ⁸⁹ Stanciu I. Über die Slawischen... P. 157-161, Fig. 7.
- ⁹⁰ Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. // ВДИ. 1941. №1.
- ⁹¹ Маврикий. XI, 5.
- ⁹² Мишулин А. В. Древние славяне... С. 253.
- ⁹³ Там же. С. 276.
- ⁹⁴ Иоан Ефесский. VI, 25.
- ⁹⁵ Бернякович К. В. Древнеславянские памятники... С. 444.
- ⁹⁶ Bialekova D. Davne slovenské kovačstvo. Tatran, 1981. S. 97.
- ⁹⁷ Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське... С. 117.
- ⁹⁸ Bialekova D. Davne... S. 97-98.

- ⁹⁹ Budinsky-Krička V. Sebastovce...; Pastor J. Latensky ziarovy hrob v Kosiciach // AR. 1954. 3. S.338-341; Sidliskovy vyskum v Blaziciach // SZ AUSAV. 1961. 6. S. 83-122.
- ¹⁰⁰ Budinsky-Krička V. Kralovsky... S. 54, 71; Obr. 21, 1; Stanciu I. Vestigii medievale timpurii din județul Satu Mare // SMSC. 1996. XIII. P. 77; Pl. VII, 15-18.
- ¹⁰¹ Березовець Д. Т. Харівський скарб // Археологія. К., 1952. Т. VI. С. 109-119; Айбабин А. И. К вопросу о происхождении серёжек пастырского типа // СА. 1973. 3. С. 68-69; Рис.1.
- ¹⁰² Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. К., 1976. С. 130-131.
- ¹⁰³ Пеняк С. І. Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н.е. // Археологія. 1973. Вип. 12. С. 3-12; Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське... С. 170.
- ¹⁰⁴ Пеняк С. І. Ранньослов'янське... С. 149.
- ¹⁰⁵ Anonimus... 12.
- ¹⁰⁶ Береш Ю. Современное состояние исследования... С. 207.
- ¹⁰⁷ Лелекач М. М. Про приналежність Закарпаття до К.ської Русі в X-XI ст. // Наукові записки Ужгородського держуніверситету. Ужгород, 1949. 2. С. 28-39.
- ¹⁰⁸ Повесть временных лет. М.,-Л., 1950. Т. I. С. 47, 58.
- ¹⁰⁹ Там же. С. 40.
- ¹¹⁰ Lehoczky T. Adatok hazank archeologiajához, kulonos tekintettel Beregmegyere es kornyekere. Munkacs, 1892. Т. I. Old. 35.
- ¹¹¹ Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н.е. К., 1960. С. 134.
- ¹¹² Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське... С. 162-164.
- ¹¹³ Повесть... 11, 14, 23, 33, 84.
- ¹¹⁴ Там же. С. 84.
- ¹¹⁵ Тимошук Б. О. Східні хорвати // МДАПВ. Львів, 1995. Вип. 6. С. 100.
- ¹¹⁶ Овчинніков О. Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії. К. – Чернівці, 2000. 1. С. 152-162.
- ¹¹⁷ Повесть... С. 14.
- ¹¹⁸ Баран В. Д. Вказ.праця. С. 131; Седов В. В. Восточные... С.92; Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. К., 1976. С. 139.
- ¹¹⁹ Седов В. В. Восточные... С. 92.
- ¹²⁰ Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. Петербург, 1919. С. 25.
- ¹²¹ Нидерле Л. Славянские древности...

Стаття надійшла до редколегії 25.05.2005

Прийнята до друку 18.09.2005